

דבורה הכהן, 'ילדי הזמן': עליית הנוער 1933-1948, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, יד ושם ויד יצחק בן-צבי, ירושלים תשע"ב, 468 עמ'

מעט יותר משלושים ושלושה אלף נערות ונערים יהודים הגיעו לארץ ישראל במסגרת עליית הנוער בשנים 1934-1948. פרויקט זה, שנועד בתחילה לתת מענה למצוקתם של בני נוער מגרמניה עם עליית המשטר הנאצי לשלטון, שירת במידה מינורית בלבד את מטרתו המקורית, ורק עשרה אחוזים מכלל העולים במסגרתו (3,437 חניכים) ניצלו בפועל מן התופת הנאצית טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה.¹ זו הייתה עדות אחת מני רבות לאזלת היד, לקוצר הראות, לתעתועי הזמן ולאכזריות הגורל שאפיינו את השנים שקדמו לשואה.

ספרה של דבורה הכהן ניזון מן המסד המחקרי בתחום מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים שפרשה אביבה חלמיש ומן המחקרים המצומצמים על ההיבטים המוסדיים של עליית הנוער באותה תקופה שכתבו רפאל גת ויואב גלבר.² במוקד הספר עומדים המאמצים המגוונים להעלות נערים ובני נוער יהודים לארץ ישראל בשנים שקדמו לשואה, במהלכה ובעקבותיה. לא רק את תולדותיה של עליית הנוער פורשת אפוא הכהן בפני הקורא אלא גם את קורותיהם של ילדים יהודים שמצאו עצמם לכודים בכף הקלע וארץ ישראל הפכה עבורם, אם בכוח ואם בפועל, למקום מפלט ומקלט.

המושג 'עליית הנוער', כפי שמיטיבה המחברת לבאר, השתנה לאורך התקופה פעמים אחדות, לאור נסיבות השעה ואילוצים דוחקים. מבחינת הגיל של קהל היעד, עליית הנוער נועדה לתת מענה פחות או יותר זהה לגיל שעלה במחשבה תחילה – צעירים בגילאי העשרה לחייהם. ואולם, במאגר האנושי שממנו באו אותם צעירים וצעירות חלו תמורות במרוצת השנים, ומכאן שראוי להתבונן על פרויקט זה כמפעל רב שכבות ורבדים. 'ילדי הזמן', השם הטעון שבחרה הכהן לספרה, משקף נאמנה את תוכנה של הדרמה שהיא מגוללת בו. גיבורי המיוסרים הם עשרות אלפי נערים שנאלצו בעל כורחם להותיר מאחוריהם את ביתם ואת משפחתם. עליית הנוער שאפה להעניק להם בית, מולדת ומשפחה חלופית מורחבת כגשר להישרדותם, ובכך לאפשר להם לצאת מן הסמטה ללא מוצא שאליה נקלע מסלול חייהם.

היוזמה הראשונית למה שהתפתח והפך למפעל עליית הנוער באה מרחח פריאר. בשנת 1932 היא ביקשה לסייע לקבוצה של נערים יהודים ממשפחות מצוקה, רובם מהגרים יהודים ממזרח אירופה, שנפלטו ממוסדות החינוך בעיר מגוריה, ברלין. החמרת הרדיפות נגד היהודים בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בראשית 1933 היא שהניעה את הממסד הציוני בגרמניה ובארץ ישראל להירתם ולפתח את רעיונה של פריאר. בעידודם של יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית ארתור רופין וראש המחלקה המדינית חיים ארלוזורוב התגבשה תכנית שנועדה להעלות בשלב ראשון מאות בני נוער ארצה, הן כדי לחלץ ילדים שמשפחותיהם נקלעו למצוקה אנטישמית, בעיקר בגרמניה, הן כדי שעלייתם ארצה תמריץ את הוריהם לבוא בעקבותיהם (עמ' 28-29). כך הסתמנה המגמה להעלות

1 הנתונים מבוססים על הטבלאות הנכללות בנספחים שבספרה של הכהן, עמ' 373-374.
2 אביבה חלמיש, במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים תשס"ו; רפאל גת, 'מפעל עליית הנוער 1933-1939', קתדרה, 37 (תשמ"ו), עמ' 149-176; יואב גלבר, "'עליית הנוער', 1932-1939, הציונות, יב (תשמ"ז), עמ' 261-291.

בני נוער מקרב יהדות גרמניה כאחד ממסלולי המשנה של ההתמודדות הציונית עם אימת הנאצים בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה. 'המימון', מדגישה הכהן, 'היה המפתח לכל התקדמות בתכנית לעליית הנערים' (עמ' 24). בהיעדר מקורות מימון ממשלתיים, הותנה היקפו של הפרויקט ביכולתן של המשפחות לממן את העלויות של ילדיהן ובתנודות בגיוס התרומות בקהילות יהודיות ברחבי תבל.

ארלוזורוב שרטט את המתווה הבסיסי של פרויקט עליית הנוער: קליטת הצעירים במוסדות חינוכיים ובמסגרות המסוגלים לשמש מעין מערכת משפחתית תומכת עד להגיעם לגיל בגרות. הלשכה לעליית הנוער, שהוקמה בשלהי 1933 כגוף בסוכנות היהודית, הייתה אחד הביטויים שנבעו מחתירתה של התנועה הציונית לתת מענה יעיל ומיידי לצרת היהודים הגוברת לנוכח התחזקות הנאציזם. היענותה של הנרייטה סאלד להפצרותיו של רופין שתעמוד בראש פרויקט זה היא שקבעה במידה רבה את דמותה ואופייה של עליית הנוער מכאן ואילך (עמ' 49): היא, ולא פחות חשוב ממנה – הבריטים. ככל עניין הנוגע לנושא העלייה, הסכמת הבריטים המופקדים על הקצאת היתרי העלייה הייתה גם כאן מכשול קריטי, והכללים שהם קבעו עוררו אין ספור מכשולים מנהליים בדרך למימוש הפרויקט. הם התיירו להעלות רק נערים מגרמניה בגילאי חמש עשרה – שבע עשרה. בכך הם עיצבו למעשה את מתכונתה של עליית הנוער עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. הכהן מתארת ברגישות את סבך החיכוכים והמתחים שסרבלו את הליכי האיתור של המועמדים המתאימים, שבעטים נגרמו לעתים מצבים טרגיים, שכן בשל התמשכות הליכי הבירור וההגירה בפועל נפסלו נערים ברגע האחרון רק משום שחצו את סף הגיל, או מאחר שההורים התחרטו והבריטים התעקשו למנוע את העברת זכות העלייה למועמד אחר (עמ' 61–68, 106–107).

סאלד נמנתה עם חסידי העלייה המבוקרת והסלקטיבית בתנועה הציונית. הכהן מציגה את גישתה באורח חסר פניות וחף מאמפתיות עם מושא מחקרה. רצונה של סאלד להשתית את עליית הנוער על קווי יסוד אלה בימים של כאוס גובר והולך היה לצנינים בעיני רבים ממבקריה, וחסידי העלייה לאלתר, מימין ומשמאל בקשת הפוליטית היישובית, האשימוה בקוצר ראות. כמי שראתה בעבודה הסוציאלית את אחד מיסודות הטיפול באנשים הנתונים במצוקה, חפצה סאלד לווסת את הקצב וההיקף של הנקלטים במסגרות של עליית הנוער. הפורענות המתפשטת ברחבי אירופה היהודית, קהילה אחר קהילה, העמידה אותה בפני השאלה אם להשקיע את מירב המאמצים בקליטה מסודרת ושיטתית של הנערים בארץ, תוך הקפדה יתרה על כבודם ופרטיותם, או להרחיב באופן גורף את יריעת האחריות של עליית הנוער על פני פולין, צ'כוסלובקיה, רומניה וכן הלאה, תוך המעטת ערך ההתייחסות אל הצעיר העולה ומתן דגש בעיקר ללחצים הזועקים לחלץ עוד ועוד צעירים מאירופה (עמ' 70, 95 ועוד).

הכהן פורשת בפרק השביעי של 'ילדי הזמן' במיומנות מקצועית הראויה לכל שבח את התנאים הבלתי אפשריים שבהם התנהלה עליית הנוער בנסיבות הקשות הללו, שעלולים היו להוביל לקריסתה, עקב מחסור באמצעים ואי יכולת לתת מענה בסיסי לצורכי הצעירים בראשית שהותם בארץ. היא נמנעה בתבונה מליפול למלכודת של חובבי הסנסציה ההיסטורית האורבת בעניינים רבי רגישות ואחריות מעין אלה, ולא פסקה בדיעבד מהי 'האמת ההיסטורית' לגבי דפוס הפעולה שראוי היה לכאורה לנקוט בו. הפער הנרחב בין הנחוץ לבין האפשרי נגלה במלוא חומרותו בתביעתם של יהודי רומניה בשנת 1938 כי שערי עליית הנוער ייפתחו גם בפני ילדיהם, אף שבפועל ניתן היה להקצות

לא לפי הילדים המתדפקים על שערי הארץ רק כמה עשרות רישיונות, ואף אלה הותנו בכללי מיון רפואיים, פיזיים ונפשיים קפדניים. הכהן ממחישה פער זה באמצעות מקרה פרוזאי ומטלטל של נער שמשקלו הניכר פסל את זכותו לעלות בתואנה ש'נוער בריא – חשוב לאינטרסים של עליית הנוער בכללה. במידה שעליית הנוער מצליחה ונמנעת מטעויות ומכשולים, גדלה גם האמונה במפעל הזה, וגדלים הסיכויים לקבל עוד רישיונות עלייה מן הממשלה הבריטית ותרומות כספיות מן העולם היהודי (עמ' 204–205). הטיעונים הללו, המצטיירים בדין כהזויים וכטרגיים כאשר הם מיושמים במקרה של הפרט, היו באותה העת נדבך בניסיון להנהיג שיטות פעולה מקצועיות במציאות כאוטית.

כד בכד, למן 1938 ואילך החלה להסתמן תמורה בדפוסי הפעולה של עליית הנוער: 'היא נעשתה לתנועה גדולה שמנתה אלפי ילדים והיתה "בית" לנוער יהודי גם בטרם עלייתו לארץ' (עמ' 225). צו השעה כפה את התמורה. בעקבותיו גם הצטיירה עליית הנוער כ'מקור התקווה האחרון' להצלת נוער יהודי באירופה ולהעלאתו לארץ, הן ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה הן בשנותיה הראשונות (עמ' 254). כתוצאה ממגמה זו, שבמסגרתה נתפסה עליית הנוער יותר ויותר ככלי ביצועי וארגוני לקליטת ילדים ללא הוריהם בארץ ישראל, וכן עקב היחלשותה הפיזית של סאלד, נשקקה האוטונומיה שממנה נהנתה עליית הנוער וגברה השפעתה של הנהלת הסוכנות על דרכי תפקודה (עמ' 273–275). אף ראוי לזכור, כי יותר משהייתה עליית הנוער כתובת ממשית להתמודדות עם הבעיה המתעצמת של חילוץ נערים מאירופה, היא שימשה סוג של חלון ראווה ציוני, שכן מנובמבר 1938 ועד פרוץ המלחמה הוצאו מארצות הרייך קרוב לחמישה עשר אלף ילדים ומהם רק כאלף באמצעות עליית הנוער, כפי שמציינת הכהן (עמ' 249).

כמי שנמנתה עם ראשי הציונות האמריקנית ועם מנהיגות 'הדסה' בעברה, התקשתה סאלד להבין לעומקה את טבעה של הפוליטיזציה שאפיינה את המוסדות היישוביים וסלדה ממנה. הפיצול הפוליטי והתחרות העזה על משאבים בין חוגים שונים העיבו לדידה על היכולת להקדיש את מלוא תשומת הלב ושיקול הדעת לקביעת סדרי פעילותה של עליית הנוער. 'ה'אני מאמין' של סאלד, מסבירה הכהן, 'היה שאין לכפות על איש אורח חיים שאינו לרצונו'. גישה עקרונית זו שימשה לה קו מנחה בניהולה של עליית הנוער (עמ' 185, 202). ואולם, שאיפתה לקיים את עליית הנוער כמערכת חינוכית סדורה, שיעד מרכזי שלה הוא הענקת מידה של קביעות ויציבות לבני נוער המוצאים עצמם הרחק מכל היקר והמוכר להם, נטרפה במצוקות העתים. גישתה האידיאליסטית הייתה נטושה עמוק בתרבות הציבורית האמריקנית, ועל כן השיקה לעתים רחוקות בלבד עם מאווייהם של הזרמים הרעיוניים הפוליטיים שנאבקו על מעמדם כגורמים דומיננטיים בהוויה הציונית והארצישראלית.

המעורבות של גופים פוליטיים בקביעת מקומות הקליטה של חניכי עליית הנוער יצרה עימות מתמשך בין חילונים לדתיים על דרכי עבודתה ותכניה של מערכת החינוך בחברה היישובית. הפולמוס על חינוך הילדים, שהתלהט באופן מוגזם עם בואם של 'ילדי טהראן' בשנת 1943, בשל טענותיהם של חוגים דתיים כי ילדים מבתים דתיים במקורם 'הוסטו מדרך הישר' בידי מדריכיהם מן השומר הצעיר ומזרמים אחרים בתנועת העבודה, היה רק ביטוי אחד לעובדה שהגורם אשר היה דרוך ומוכן יותר מכול להקדיש מעותותיו ולפתוח את ביתו לילדי עליית הנוער היו חברי התנועות הקיבוציות. לעתים, דווקא הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות התייצבו בראש המסגרות המאורגנות בחברה היישובית ופתחו דלת לחניכי עליית הנוער, על אפה וחמתה של סאלד, שחפצה לשמר חזות כללית לעליית הנוער, ועל אפם וחמתם של זועקי קריאות השבר בדבר 'תינוקות שנשבו' מאגודת

ישראל ומן המזרחי, שהתממהו להצטרף למאמצי ההצלה. השאלה אם מאבק הדתיים בעליית הנוער (המתואר בהרחבה בפרק השישי של הספר), שניזון מתחושות של אפליה ושל קיפוח מכוון מצד ראשי הסוכנות, הכביד על חילוצם של ילדים נוספים כשעוד אפשר היה לעשות כן נותרת בלי מענה ב'ילדי הזמן', אך מרחפת מעליו כצל עכור.

בה בעת יש לזכור, כי היחלצות המסגרות החינוכיות והחקלאיות של המזרחי והפועל המזרחי למען קליטתם של חניכי עליית הנוער עלתה בקנה אחד עם האידאליים המשימתיים-החלוציים להגשמה ולהקרבה שהיו מקובלים בהתיישבות העובדת החילונית לזרמיה. וכך הפך פרויקט עליית הנוער, שלא ככוונה תחילה, לאחד מגילויי 'הברית ההיסטורית' בין תנועת העבודה לציונות הדתית בבניין הארץ.³ הביטויים האותנטיים מכול למגמה זו משתקפים בתמונות המופלאות שדאגה הכהן לשבץ לאורך ספרה. ואכן, רבות מהן משקפות את תהליך הפיכתם של ילדי עליית הנוער ל'יהודים חדשים' על אדמת המולדת היהודית, בין אם ברוח המסורת ובין אם ברוח החילונית-הסוציאליסטית. די להתבונן במראה המרהיב של אוהלי החברים בקבוצת רודגס שליד פתח תקוה (שלימים הקימו את קבוצת יבנה) באמצע שנות השלושים, הפרושים למרגלות שלושה בניינים איתנים מבטון שנועדו לחניכי תנועת הנוער (עמ' 153), או במראה הבית של עליית הנוער בקיבוץ קריית ענבים (עמ' 78), כדי להבין את מידת ההירתמות של הזרמים הללו למען הגשמת הציונות כאן ועכשיו, על חשבון הנאות השעה והרווחה הפרטית. לא רק מקומות קליטה זמינים ומימון הפכו את הקיבוצים לכר נוח וזמין למימוש החזון והכורח של עליית הנוער אלא גם, ובראש וראשונה, הנכונות של חבריהם לראות באלפי בני הנוער המגיעים ארצה בדרך לא דרך שותפים נאמנים למפעל הציוני. השליחות הלאומית והחינוכית הזאת שנטלו על עצמם, מדגישה הכהן, לא הייתה בבחינת מובן מאליו שנגזר ישירות מן האידאולוגיה שבה דבקו או מצרכים חקלאיים בוערים. היא העידה ככלות הכול על האופן שבו הם תפסו את הציונות, שעליית הנוער הפכה בשנות השלושים והארבעים לאחד מביטוייה האנושיים המזהירים ביותר.

מאיר חזן

3 ראו בהקשר זה: דבורה הכהן, "'הברית ההיסטורית': בין אידאולוגיה לפוליטיקה, בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, בעריכת אליעזר דון יחיא, רמת גן תשס"ה, עמ' 295-259.